

4. Inimõigused sõjatandril, kohtutes ja tänavatel

Külma sõja lõpus tundus, et inimõigustele ei ole rahvusvahelisel areenil enam ideoloogilisi konkurente.¹ Francis Fukuyama nimetas seda perioodi ajaloo lõpuks, kus maailm suubub rahulikult liberaaldemokraatlikku konsensusesse või vähemalt liigub selle poole.

Kui liberaalne turumajandus oli riigikord, millele 1990-ndatel erilisi alternatiive ei nähtud (isegi kui kaugeltki mitte kõik riigid ei olnud seda toona omaks võtnud), siis inimõigustest sai rahvusvahelisel areenil argument, mille retoorilist jõudu hakati aina meelsamini kasutama. Kui näiteks 1990.–1991. aastal Lahesõja ajal õigustas USA Iraagi ründamist teise riigi suveräänsuse rikkumisega (Iraak oli tunginud kallale Kuveidile) ja tegutses ÜRO egiidi all laiapõhjalise koalitsiooni juhina, siis 1998.–1999. aastal ründasid NATO väed Kosovot ilma ÜRO heakskiiduta ning see võeti ette nn humanitaarse interventsioonina, otseselt inimõiguste kaitsmise nimel piirkonnas, kus nähti genotsiidiohtu. Riikliku suveräänsuse kaitse oli asendunud inimõiguste kaitsmisega.² Nende kahe sündmuse vahele jäi Rwanda genotsiid 1994. aastal, kui USA kaalus sekkumist, ent lõpuks siiski ei sekkunud. Selle otsuse eest kritiseeriti rahvusvahelist avalikkust põhjalikult ning sealne läbikukkumine võib osaliselt seletada ka USA hilisemat aktiivsust inimõiguste nimel sõjakäikude sooritamisel.

2000. algul võttis USA rahvusvahelisel areenil oluliselt agressiivsema positsiooni. Harvardi ülikooli õppejõud ja diplomaat Samantha Power väitis oma mõjukas raamatus „Probleem pörgust“, et Ameerika Ühendriigid on järjepidevalt vältinud genotsiidi tunnistamist maailma eri osades ning peaks tegutsema aktiivsemalt massimõrvade ärahoidmisel. Ta kiitis Ameerika Ühendriikide initsiatiivi Kosovo pommitamisel ning väitis, et riik oleks võinud Rwandas tegutseda ka ühepoolset, ilma ÜRO nõusoleku ja liitlasteta.³ Seda õpetust võeti uuel sajandil hästi kuulda: USA tungis 2003. aastal Iraaki inimõiguste kaitse nimel ja paljude tuntud inimõiguslaste toetusel (neist kuulsaim oli ehk praegune Kesk-Euroopa Ülikooli rektor Michael Ignatieff). Power ise oli sõja vastu. Ka siin kasutati tuttavat retoorikat: inimsusvastased kuriteod kaaluvad üles riikide suveräänsuse, kaalul on teise

maailmasõja taoliste õuduste kordumine (jättes mainimata teised ajaloolised interventsioonid, näiteks 19. sajandi koloniaalekspansioon või 20. sajandi külma sõja aegsed konfliktid) ning olukorra kriitilisus nõuab viivitamatut ja vajadusel ühepoolset tegutsemist.[4](#)

Kui osale kriitikutest tähendasid sellised humanitaarsed interventsioonid lihtsalt inimõiguste kattevarju all riikide reaals poliitiliste huvide teostamist, siis teiste jaoks oli tegemist põhimõttelisema katsega muuta klassikalist riikide suveräänsuse tähendust. 1990-ndatel ja 2000-ndatel üritasid mitmed filosoofid ja poliitikud nii akadeemias kui ka ÜRO-s suveräänsust ümber mõtestada ja lepitada seda mõistet rahvusvahelise kogukonna vajadusega teatud erandlikel juhtudel inimõiguste kaitseks teiste riikide territooriumil sekkuda. See mõttevool sai tuntuks kui vastutus kaitsta (*responsibility to protect*) doktriin. Üheks niisuguseks katseks oli näiteks Kanada valitsuse kokku kutsutud rahvusvahelise interventsiooni ja riigi suveräänsuse komisjoni (International Commission on Intervention and State Sovereignty, ICISS), mis õigustas oma deklaratsioonis piiratud sõjalisi sekkumisi (vajaduse korral ka ilma ÜRO Julgeolekunõukogu loata). Komisjon põhjendas oma hinnangut väitega, et tegelikult eksisteeris juba riikideülene konsensus, mis lubas riikide suveräänsusse sekkuda, kui tegemist on riigiga, mis ei suuda tagada oma elanike elu ja tervist, ning et rahvusvaheliste suhete seisukohalt tuli lugeda suveräänseks ühtaegu nii riigid kui ka nende kodanikud, kelle inimõigusi pidi rahvusvaheline kogukond kaitsma.[5](#)

Seesugust inimõiguste sõjakat tõlgendamist võimaldas mitu asjaolu. Esiteks oli Ameerika Ühendriikidest saanud külma sõja lõpuga vaieldamatult maailma ainuke suurvõim ning paljud mõtlejad ja ka poliitikud uskusid, et USA võib sekkuda kõikjal maailmas võrdlemisi väikese hinnaga üsna suurel määral: Ameerika Ühendriikide kaotused Lahesõjas ja Kosovos olid minimaalsed; nii Iraagis kui ka Kosovos hukkunud tsiviilisikute arv olid hirmuäratav, ent seda loeti aktsepteeritavaks nn kaasnevaks kahjuks (*collateral damage*).[6](#) Külma sõja ajal USA-s loodud mõttekojad, nagu Riiklik Demokraatia Sihtasutus (The National Endowment for Democracy), olid juba pikalt õigustanud antikommunistlikku võitlust inimõiguste nimel kui vastuvõetavat põhjust sõjalisteks avantüürideks ning loonud muljet avaldava liberaalsete ja neokonservatiivsete intellektuaalide võrgustiku, kes USA sõjalist ülemvõimu inimõiguste keeles müüa oskasid.[7](#) Ka Jürgen Habermas ja Václav Havel kujutasid Kosovo sõda „moraalse sõjana“, mida ei peetud mitte rahvuslike huvide, vaid inimõiguste nimel.

Inimõiguste rolli suurenemisele rahvusvahelises poliitikas aitas kaasa selle mõistestiku levimine kohtutes ja mittetulundussektoris. Üheks selliseks võimestavaks institutsiooniks sai Rahvusvaheline Kriminaalkohus (International Criminal Court). 1990-ndatel lõi ÜRO mitu sõjatribunali, mille ülesandeks oli rahvusvahelise kogukonna eestkostel uurida ja mõista kohut konfliktikolletes toime pandud inimsusvastaste kuritegude üle. Luues need tribunaliid konfliktide ajal ning ÜRO Julgeolekunõukogu toetusel, lootsid ÜRO diplomaadid vältida aastatel 1945–1949 toimunud Nürnbergi protsessi vigu, kus oli vägagi lihtne tembeldata kohtuprotsessi lihtsalt teise maailmasõja võitjate tahte kehtestamiseks kaotajate üle.

Esimene, 1992. aastal loodud sõjakuritegude komisjon sai ülesandeks uurida Jugoslaavia sõdades toime pandud jõledusi. Komisjoni raporti põhjal asutas ÜRO 1993. aastal Jugoslaavia Rahvusvahelise Kriminaaltribunali. Sellele järgnesid omakorda Rwanda tribunal, Sierra Leone erikohus, Kambodža tribunal ning lõpuks 2002. aastal asutatud Rahvusvaheline Kriminaalkohus, millel oli õigus mõista kohut genotsiidi, inimsusvastaste kuritegude, sõjakuritegude ja agressiooni asjus. Ka Rahvusvahelise Kriminaalkohtu ulatus on olnud piiratud – kohtu tegevust reguleeriva Rooma statuudiga ei ole kunagi ühinenud Ameerika Ühendriigid –, ent sõjatribunalide ja Rahvusvahelise Kriminaalkohtu kohtuprotsessid on aidanud kaasa inimõiguste mõistestiku edendamisele ning tekitanud institutsioone, mille ümber valitsused ja valitsusvälised organisatsioonid on saanud mobiliseeruda.[8](#)

Sama võib öelda ka Euroopa Inimõiguste Kohtu kohta, millest ei oodatud tema loomise ajal 1959. aastal midagi epohhi loovat, ent mis on just pärast külma sõja lõppu osutunud oluliseks inimõiguste edendamise kohaks. Kohtu sünd oli algusest peale valuline. Prantsusmaa ei ühinenud 30 aasta jooksul Euroopa inimõiguste konventsiooniga, kuna sealne Inimõiguste Liiga pidas konventsiooni liiga konservatiivseks ja omaenda õiguste kaitse traditsiooni tõhusamaks ja sisutihedamaks.[9](#) Kohtu loomise ajal peegeldas kohtu struktuur Euroopa riikide skepsist rahvusriigiüleste institutsioonide suhtes. Näiteks ei tohtinud kohtu esialgse ülesehituse kohaselt inividid otse kohtusse pöörduda, vaid kohtuni jõudsid vaid kaasused, mille Euroopa Inimõiguste Komisjon oli välja valinud. Kohus ei töötanud pidevalt, vaid Euroopa riikide kohtunikud kutsuti kokku vastavalt vajadusele, ning kohtul polnud õigust kuulutada õigustühiseks riigisiseseid seadusi, vaid võis lihtsalt deklareerida, et üks või teine riik oli oma kohustusi rikkunud.[10](#)

Sestap pole ka ime, et kohtu tegevus jäi esimestel aastakümnetel tagasihoidlikuks. Esimese 14 aasta jooksul langetas kohus vaid 17 otsust ning enne 1980-ndaid jõudis kohtuni umbes 800 kaasust aastas. 1980-ndatel tõusis kohtuni jõudvate kaasuste hulk keskmiselt 3000-ni ning kui 1990-ndatel tehti kohtust püsiinstitutsioon ning indiviididel lubati pöörduda otse kohtusse, suurenes kaasuste hulk hüppeliselt, ulatudes kümnete tuhandeteni aastas.[11](#)

Samamoodi nagu Rahvusvahelisele Kriminaalkohtule on ka Euroopa Inimõiguste Kohtule ette heidetud hambutust: paljud riigid, – eriti Venemaa ja Türgi – eiravad regulaarselt kohtu ettekirjutusi ning vaid osa riike analüüsib oma riigisest seadusandlust Euroopa konventsiooni seisukohalt. Just nagu Rahvusvahelise Kriminaalkohtu puhul on ka Euroopa Inimõiguste Kohus loonud väljundi inimõiguste mõistestiku levikuks, rahvusvahelise platvormi, mille abil õigusrikkumistele tähelepanu juhtida, ning eesmärgi, mille ümber riigisisesed ja rahvusvahelised kodanikuühendused koonduda saavad. Euroopa Inimõiguste Kohtu praktikale viitavad nii riigisisesed konstitutsioonikohtud kui ka ÜRO konventsioone jälgivad komiteed ja teised rahvusvahelised organisatsioonid, nagu näiteks Inter-Ameerika Inimõiguste Kohus (Inter-American Court of Human Rights).

Kodanikuühendused üle kogu maailma koondusid 1990-ndatel inimõiguste diskursuse ümber. Tegemist oli üle maailma populaarsust koguva terminiga, mille kasutamine võimaldas riigisisesel liikumisel tõmmata endale rahvusvahelist tähelepanu ja saada ühtlasi osa suurte organisatsioonide ressurssidest. Kindral Augusto Pinochet' diktatuuri ajal kasutasid näiteks Tšiili naisaktivistid eksiilis olevate kamraadide abi, et luua uusi võrgustikke ja uusi kontakte teistes riikides. Näiteks pääses Tšiili näitlejanna Coca Rudolphy, kes riigipöörde järel vahistati ja keda piinati, Amnesty Internationali abiga Suurbritanniasse, kus ta ühines teiste eksiilis elavate tšiillannadega ja aitas teha teavitustööd ja solidaarsuskampaaniaid. See võis tähendada annetuste kogumist Lääne-Berliinis, diplomaatilist lobitööd või eksiilkogukondades ajakirjade väljaandmist. Uurijad on põhjalikult dokumenteerinud, kuidas sellised ettevõtmised Pinochet' režiimi elu keeruliseks muutsid ning viisid teistegi vangide vabastamise ja režiimi haarde mõningase lõdvenemiseni.[12](#)

Aktivistid on teinud palju tööd ka inimõigustega seotud ambitsioonide laiendamisel. Viimastel aastakümnetel on inimõiguste kaudu vaadeldud näiteks LGBT õigusi, terviseõigusi ja kliimamuutusi. Nagu teised liikumised hakkasid ka LGBT-liikumise aktivistid 1970-ndatel sõnastama kogetud diskrimineerimist aina rohkem inimõiguste keeles ning nõudma tärkavatelt järelevalveorganisatsioonidelt – ÜRO-lt,

Amnesty Internationalilt, Human Rights Watchilt ja Euroopa Inimõiguste Kohtult – oma kogukonna õiguste kaitsmist. Märgiliseks osutus siin Euroopa Kohtu 1981. aasta otsus, mis kohustas Suurbritanniat dekriminaliseerima meestevahelise seksi, mis oli selle ajani olnud Põhja-Iirimaaal ebaseaduslik. Sarnased otsused langetati hiljem ka Iirimaa ja Küprose kohta. Järgnevatel aastatel hakkas üha rohkem inimõigustega tegelevaid organisatsioone LGBT õigusi välja tooma oma eestkostevaladena.[13](#)

Loomulikult ei jäänud neil aktivistidel märkamata HIV-i/AIDSi-kriis, millest sai LGBT-kogukonda ja globaalset tervishoidu defineeriv probleem 1980-ndatel ja 1990-ndatel. Just sel ajal hakkasid sellised ettevõtlikud organisaatorid nagu Jonathan Mann ja Paul Farmer pöörama tähelepanu ka tervishoiule kui inimõigusele. Need inimõiguslased on aastaid rõhutanud, et tervisega seotud ebavõrdsuse leevendamine peab tähendama laiemalt globaalse poliitilise ja majandusliku ebavõrdsusega tegelemist.

Ka Covid-19 pandeemia ajal on globaalse tervise eestkõnelejad kasutanud laiemat inimõiguste retoorikat, juhtides tähelepanu, kuidas koloniaalajast pärit poliitiline ja majanduslik ebavõrdsus on viinud rahvusvahelise üldsuse terviseküsimuses nihilismini. Sellega nenditakse, et globaalse Lõuna riikide jaoks ei ole võimalik midagi rohkemat ära teha ning sestap peavad maailma marginaliseeritumad kogukonnad pandeemia all ebaproportsionaalselt palju kannatama. Nende kriitikute arusaama järgi peaksid transformatiivsed inimõigused võtma ette just need struktuursed ja ideoloogilised tegurid, mis seesugust nihilistlikku mõtteviisi toetavad.
[14](#) Ometi on globaalseid tervishoiuprogramme siiani juhtinud heategevuslik, mitte struktuurseid muutusi taotlev loogika ning nende vedajate hulgas on tavaliselt suurfirmadega seotud heategevusorganisatsioonid, nagu Bill ja Melinda Gatesi fond, kellele üksikisiku õigustele keskenduv inimõiguste diskursus kahtlemata sobib.[15](#)

Terviseõiguslased ei ole ainsad, kes on juhtinud tähelepanu inimõiguste seotusele majandusliku ebavõrdsuse ja globaalse õigluse probleemidega. ÜRO inimõiguste osakonna juht Theo van Boven nentis juba 1980. aastal, et „kui me ei suuda ületada kuristikku majanduse ja inimõiguste valla vahel, siis on oht, et jõuame ühelt poolt sellisesse rahvusvahelisse majanduskorda, mis ignoreerib kõikide meie püüdluste põhieesmärki, milleks on inimkonna igakülgne areng, ja teisalt jõuame sellise lähenemiseni inimõigustele, mis ignoreerib sügavamaid, struktuurseid ebaõigluse põhjuseid“.[16](#) Teised on jällegi välja toonud, et miski inimõiguste raamistikus ei kohusta tegelema otseselt ebavõrdsusega, selle maandamine saab olla vaid vahend põhiõiguste kaitse saavutamisel, milleks võib olla muid viise. Sellepärast on nii

mõnigi kriitiline uurija leidnud, et inimõiguste raamistik ei võimalda kuigivõrd hästi vastustada 1970-ndate järel domineerinud neoliberaalset maailmakorda, mille põhilised puudujäägid puudutavad just majanduslikke ja sotsiaalseid aspekte, poliitilise võimu kaaperdamist ülikka eliidi poolt jms.¹⁷ Inimõiguslased tänavatel, kohtutes ja institutsioonides üritavad jällegi tõestada vastupidist.

- ¹Guilhot, N. The Democracy Makers: Human Rights and the Politics of Global Order. New York: Columbia University Press 2005. lk 279–310.
- ²Hoffmann. Human Rights and History, lk 291–293.
- ³Power, S. A Problem from Hell: America in the Age of Genocide. New York: Basic Books 2002.
- ⁴Hoffmann, S.-L. Human Rights and History, lk 294–296.
- ⁵Piirimäe, Sovereignty, Self-Determination, and Human Rights, lk 410–412.
- ⁶Wertheim, S. A solution from hell: the United States and the rise of humanitarian interventionism, 1991–2003. – Journal of Genocide Research 2010/3-4, lk 149–172.
- ⁷Guilhot, N. The Democracy Makers, lk 69–100.
- ⁸Scheffer, D. All the Missing Souls: A Personal History of the War Crimes Tribunals. Princeton: Princeton University Press 2013.
- ⁹Moyn, S. The Last Utopia, lk 80.
- ¹⁰Bates, E. The Birth of the European Convention on Human Rights. – Cristoffersen, J., Madsen, M. R. The European Court of Human Rights Between Law and Politics. New York: Oxford University Press 2011, lk 37–39.
- ¹¹Greer, S. The European Convention on Human Rights: Achievements, Problems, and Prospects, lk 34–38.
- ¹²Pieper Mooney, J. E. How Women Became Human. – Quartaet, J., Wildenthal, L. The Routledge History of Human Rights. London: Routledge 2020, lk 360–364.
- ¹³Belmonte, L. The International LGBT Rights Movement. The Routledge History of Human Rights, lk 456–459.
- ¹⁴Farmer, P., Yamin, A. E. Against Nihilism: Transformative Human Rights Praxis for the Future of Global Health. – OpenGlobalRights 07.062021. – <https://www.openglobalrights.org/against-nihilism-transformative-human-rights-praxis-for-the-future-of-global-health/?lang=English&s=03> (08.11.2021).
- ¹⁵Moyn, S. Not Enough: Human Rights in an Unequal World. Cambridge: Harvard University Press 2018, lk 197–198.
- ¹⁶Moyn, S. Not Enough, lk 208.

- [17](#) Moyn, S. Not Enough, lk 212–220.